

Historiens kunnskap og kunnskap i historien

En undersøkelse av svartebøker i norske trolldomsprosesser

Ane Ohrvik

IKOS, Universitetet i Oslo

ane.ohrvik@ikos.uio.no

Abstract

The article examines five Norwegian witchcraft trials conducted between 1595 and 1639 in which *svartebøker* (magic books) – referred to by the court, among other terms, as ‘books of witchcraft’ – appear as confiscated items of evidence. The point of departure is how these books were understood by the court, and how the accused explained their contents. Drawing on Arne Bugge Amundsen’s close-reading strategy as outlined in the article “Historiens tale og tale i historien”, the article demonstrates how ‘questions as method’ may serve as a productive approach to understanding historical sources. Through this methodological discussion, the article also seeks to show how the courtroom functioned as an arena in which different conceptualisations of knowledge were negotiated among the actors involved. When the confiscated books were defined and described in court, the knowledge and epistemological assumptions of the accused were subjected to pressure: for the court, the books represented witchcraft, whereas for the accused, they contained remedies intended to heal the sick.

Keywords:

- Norwegian witch-trials,
- 17th century, close reading,
- methodology
- conceptualisations of knowledge.

I boken *The Witch-Hunt in Early Modern Europe* (2016) presenterer Brian Levack det han kaller “The cumulative concept of witchcraft” for å belyse hvordan *heksen* ble skapt som begrep og forestilling.¹ Poenget hans er å forklare hvordan den stereotype heksen ble formet sakte, men sikkert gjennom ulike nøkkelementer i middelalderen som bidro til å identifisere heksens typiske trekk, heksens forhold til djevelen og djevelpakten, heksesabbaten, heksens evne til å fly gjennom luften og evne til å omskape seg. Disse nøkkelementene var så utviklede ved

starten av den tidlig moderne perioden at de bidro sterkt til forfølgelsene som fulgte. Levacks poeng er ikke å fremheve den utviklede forestillingen om heksen som hovedårsak til forfølgelsene. Både sosiale, juridiske og religiøse faktorer bidro sterkt og årsaks-sammenhengene hadde også lokale og regionale variasjoner. Likevel blir nettopp konstruksjonen av heksen, slik den ble utformet blant jurister, teologer og andre intellektuelle i tiden før forfølgelsene avgjørende for det som skjedde under prosessene. For den nye konstruksjonen av heksen bygget på ele-

1. Boken kom første gang ut i 1987 og har foreløpig kommet ut i fire utgaver.

menter fra folkekulturen som under forfølgelsene ble satt inn i nye sammenhenger og tilført nye elementer i tråd med demonologien. Rettsakene ble dermed arenaer der folks forestillinger og praksiser møtte de demonologiske og forhandlinger fant sted.

En av praksisene som ble satt under sterkt press i de norske trolldomsprosessene var sykdomsbehandling på mennesker og dyr som ble utført i lokalsamfunnene og baserte seg på bruk av urter, magiske ritualer, formel og bønner. De erfarne praktikerne på dette feltet ble gjerne kalt signere og tilhørte lokalsamfunnets medisinske eksperter, men i praksis var det mange som kunne signe noe. Under trolldomsprosessene i Norge var signing i seg selv kriminalisert og derfor straffeforfulgt under trolldomslovgivningen. Måten magiske elementer svært ofte var sammenvevd i den medisinske praksisen gjorde imidlertid at signingen ble regnet som trolldom av retten, men likevel som noe annet enn maleficium (skadevoldende trolldom) (Knudsen 1998: 133). Fordi signeri ble ansett som trolldom peker Gunnar Knudsen på det faktum at det kan det være vanskelig å i det hele tatt skille mellom nettopp signeri, maleficium og diabolismeprosesser.

Signing som kunnskapspraksis hadde sine skriftlige uttrykk i norske svartebøker. De håndskrevne manuskriptene inneholdt nettopp de praktiske råd, formel, bønner og ritualer som signerne praktiserte og bidro med sykdomsbehandling og beskyttelse på mennesker og dyr. I norsk kontekst er imidlertid mesteparten av de nærmere hundre svarteboksmanuskriptene som er kjent og bevart fra den tidlige moderne perioden fra

tiden etter de mest intense prosessene og kan dateres til fra begynnelsen av 1700-tallet og fremover. Den eldste, Vinjeboken, er imidlertid datert til slutten av 1400-tallet (se Garstein 1993), og vi kjenner også til ett manuskript i Nasjonalbibliotekets samling som kan dateres til midten av 1600-tallet.² Med bevarte manuskripter både før, under og etter trolldomsforfølgelsene i Norge har det ikke vært noen grunn til å tro at ikke svartebøker også var en del av 1600-tallets alminnelige kunnskapskultur og eid av praktiserende signere. Og en gjennomgang av de norske prosessene viser nettopp at de dukker opp i de norske trolldomsprosessene som konfiskerte bøker og noen ganger er sentrale i forhandlingene som pågår. I denne artikkelen vil jeg se nærmere på hva som skjer i de sakene der svartebøker dukker opp som konfiskerte bevismidler i trolldomsprosesser. Hvordan blir disse bøkene oppfattet av retten og hvordan forklarer de tiltalte seg om innholdet i dem? Som grunnlag for artikkelen vil jeg nærlese fem ulike norske trolldomsprosesser fra perioden 1595 til 1639 der retten har konfiskert én eller flere svartebøker fra den tiltalte.³

Historiens tale og talen i historien

I artikkelen «Historiens tale og talen i historien» fra 1999 utlegger Arne Bugge Amundsen hva han oppfatter som et viktig perspektiv i folkloristikken,⁴ nemlig «å analysere hvordan enkeltmennesker handler, tenker og forteller i en kulturelt bestemt ramme» (Amundsen 1999:44). Oppgaven vår er å finne sporene av ytringene og å identifisere forutsetningene for dem. Siden mening etableres gjennom blant annet språk, er det nettopp

2. Se MS 881.

3. Disse prosessene er ikke de eneste hvor svartebøker dukker opp, men av plasshensyn er det disse som vil bli behandlet her.

4. I en fagpolitisk endringsprosess kun fire år etter at denne artikkelen ble skrevet ble faget folkloristikk slått sammen med faget etnologi ved Universitetet i Oslo og endret navn til kulturhistorie.

ytringene – *historiens tale* – vi må identifisere og forsøke å forstå. Å studere det «uvanlige, det som stikker seg ut fra det normale, det detaljerte og det som avviker fra senere tiders kultur og virkelighetsforståelse» representerer viktige 'snittflater' som bidrar til et mangfold i historiens tale av kulturelle virkeligheter (Amundsen 1999: 67–69).

Artikkelen hans regnes for lengst blant metodeklassikerne i kulturhistoriemiljøet i Oslo og benyttes fremdeles som pensumlitteratur. I artikkelen presenterer han for det første en fascinerende historie fra Østfold i 1721 om en ureglementert ringing med kirkeklokkene i Rømskog kirke og et religiøst syn som den unge kvinnen Karen Brynildsdatter opplevde og som inkluderte en mannlig budbringer til hest som til slutt forsvinner opp i luften. Klokkingeringen og det religiøse synet danner så utgangspunktet for Amundsens metodiske tekstanalytiske utlegging. I trinn for trinn gir han leseren innblikk i hvilke spørsmål han stiller til kildematerialet sitt, når han stiller dem, hvorfor spørsmålene er viktige å stille i utgangspunktet og hvilken betydning de har i fortolkningsprosessen, samt hvordan svar avler nye spørsmål. Amundsen viser på en pedagogisk måte hvordan vi gjennom nærlesning av kildene våre henter frem stadig nye momenter som bidrar til forståelsen av menneskene, mentalitetene, stedene og de historiske periodene vi gransker.

I denne artikkelen vil jeg ta utgangspunkt i Amundsens artikkel for å vise hvordan den aktualiserer og demonstrerer en grunnleggende fremgangsmåte i nærlesning av historiske kilder. Jo eldre kildene du studerer er, jo vanskeligere kan de være å forstå simpelthen fordi du gjennom teksten møter kulturer og mentaliteter fjerne fra din egen. I dette kulturmøtet trenger du red-

skaper. En viktig innsikt fra Amundsens metodestudie er hvor viktig det er å stille spørsmål til et materiale. Jo enklere spørsmålene er, jo mer presise er de ofte, noe som særlig i innledende runder av en nærlesning er svært nyttig for å komme i gang med lesingen samt drive den fremover. Klare svar danner nye spørsmål som tar deg stadig dypere inn i den tekstlige materien – og øker potensialet for nye innsikter og forståelser. Det er snarere en nærlesningsteknikk i *spørsmål som metode* jeg henter fra Amundsen heller enn å kopiere spørsmålstillingene hans. Erkjennelsen av at ulike typer historiske kilder er forskjelligartet og derfor krever ulike spørsmål er én årsak, en annen er det faktum at du som forsker jakter svar som skiller seg fra andres. Felles for lesningen er nærheten til teksten din som du etter beste evne ønsker å forstå, ikke for å rekonstruere fortiden, men for å finne de symbolske medieringene som kan bidra til å representere den (Green 2008:9). Roger Chartier peker på hvordan historiske tekster som representasjoner veileder lesingen vår langs synkrone og diakrone akser (2014:24). I det synkrone perspektivet er vi opptatt av tekstens forhold til andre samtidige tekster, i det diakrone er det tekstens genre og forhold til andre tidligere tekster og uttrykk som er i fokus. Denne hermeneutiske vekselvirkningen i nærlesningen handler i sin mest grunnleggende form om *måter å lese oppmerksomt på* (Ohrvik 2024:10).⁵

Uten særlig blygsel har jeg også 'stjålet' Amundsen tittel. Bortsett fra at det er en fengende tittel bidrar den også til å sette søkelys på hvordan vi som kulturhistorikere jobber. Vi søker å forstå fortiden gjennom å studere hvordan mennesker ytret seg til ulike tider (talen i historien) og på den måten bidrar vi til å vise fortidens virkelig-

5. For en grundig innføring i hermeneutikk som metode, se Gilje 2019.

heter (historiens tale). Når jeg nå likevel endrer tittelen noe er det for å vise til mitt andre mål med denne artikkelen. I tillegg til å demonstrere Amundsens nærlesningsmetode, har jeg også som mål å studere konseptualiseringer av kunnskap. I studier av hvordan svartebøker fra 1700- og 1800-tallet ble utformet har jeg tidligere vist hvordan bøkene ble gitt titler og forklart som kunnskapsbøker innledningsvis i bøkene, hvordan de ble behandlet av sine skrivere og eiere som kunnskapsbøker, og også gitt sin fysiske utforming på dette grunnlaget (Ohrvik 2018). I møtet mellom svartebokseierne og representantene for øvrigheten som behandlet anklagene mot de tiltalte i rettsakene kan vi anta at bøkene ble vurdert på andre måter. På hvilke måter bøkene blir talt om, innholdet beskrevet, og hvilken betydning eierskap til bøkene blir tillagt blir dermed viktig å forstå.

Nærlesningsperspektivet kan gi dybdekunnskap om materialet vårt, men kan fortelle oss mindre om bredden. Statistiske forekomster som kan sammenligne variabler i kjønn, sosial bakgrunn, sted, alder, tidsrom, anklagepunkter og straffeutmålinger for å nevne noe er ikke mulig å gi ut fra disse sakene (for statistikker over dette, se f.eks. Næss 1981; Knutsen 1998:17–37, 2005; Alm 2022). Nærlesningen er i sin natur også sensitiv mot enkeltord og uttrykk, og hvilke sammenhenger disse inngår i. På bakgrunn av dette har jeg valgt å parafrasere rettsreferatene minst mulig og jeg har heller ikke modernisert språkføringen. Tekstene gjengis i sin originale

form slik de ble avskrevet fra tingbøkene og lensregnskapene på 1920- og 1930-tallet.⁶ Dette krever noe mer av leseren av denne artikkelen, men på den måten kan leseren i størst mulig grad selv vurdere nærlesningen som blir gjort og fortolkningen av teksten. Slik vil også fortidens stemmer selv bli mer hørbare.

I retten

Et av de innledende elementene i Amundsens spørsmålsmetode er å danne seg en forståelse av hvem som taler i teksten, hvem aktørene er. Hvem som taler og er til stede er videre særdeles viktig å avdekke fordi det samtidig vil vise hvilke maktforhold som er i spill og mulig påvirker *hvordan* det tales. Det faktum at vi her har å gjøre med rettsaker der mennesker står tiltalt for trolldom forteller oss umiddelbart at nettopp maktforholdet mellom de ulike aktørene bør vies ekstra oppmerksomhet innledningsvis.

I de norske trolldomsprosessene besto rettsakene av en rekke ulike aktører.⁷ *Anklagerne* var dem som pekte på en person og hevdet dennes skyld i en ugjerning. De som anklaget, kunne være representanter fra øvrigheten (fogd) eller det kunne være bekjente av den tiltalte. *Den tiltalte* var den som ble beskyldt for en ugjerning og som i retten måtte forsvare seg mot anklagene. *Vitnene* bidro til å underbygge anklagen eller tok den anklagede i forsvar. Som Gunnar Knutsen har observert, er det imidlertid vanskelig å finne vitner som forsvarte den tiltalte (Knutsen 1998:164). *Representantene fra øvrigheten* hadde til oppgave å overholde

6. Trolldoms materialet som brukes er prosessmaterialet slik det finnes avskrevet, er nummerert og arkivert i Norsk Folkeminnesamling og senere er kontrollert og tilført noen nye saker. Avskriftene av de norske trolldomsprosessene kom i stand etter initiativ fra Svale Solheim ved Institutt for sammenlignende kulturforskning. Materialet består av rettsreferater fra tingbøker og sakefallslister fra lensregnskapene. Prosessene refereres ut fra det prosessnummeret de er gitt i trolldomsarkivet, og alle direkte sitater og referater av meg fra prosessene er hentet fra disse avskriftene.

7. For en grundig gjennomgang av det norske rettssystemet i perioden og av de ulike aktørene og deres oppgaver under trolldomsprosessene, se Næss 1981:140–159, 300–347 og Knutsen 1998:38–61, 148–183.

loven gjennom å undersøke og dømme. For enkelthetens skyld presenteres de samlet her, men de besto i realiteten av ulike aktører med til dels ulike oppgaver under prosessene, slik som fogd, lensherre, sorenskriver, lagrettemenn og prester.

Som øvrighetens representanter satt disse aktørene ikke bare med makten i retten. Siden det også var dem som førte pennen i refereringen av det som ble sagt og gjort under rettsakene hadde de også kontroll over *fortellingen* om det som skjedde og makt til å forme denne. Nettopp dette har bidratt til en kontinuerlig kildekritisk diskusjon i internasjonal forskning på hekseforfølgelsene fordi denne i så stor grad er avhengig av rettsprotokollene som kildemateriale (se f.eks. Cohn 1975; Clark 1999:25; Voltmer 2020:26). Spørsmålene har dreiet rundt for eksempel hvilken tillit vi kan ha til om referentene formidlet de anklagedes egne ord og hva de faktisk valgte å referere i dialogene som utspant seg i retten. Denne studien reflekterer denne kildekritikken gjennom bevissthet om det asymmetriske maktforholdet teksten springer ut fra, og et spesielt søkelys på de tekstlige passasjene som angir klare taleposisjoner. Der aktørene siteres og ikke kun refereres er det kanskje mulig å komme enda tettere på aktørene, deres begreper, forestillinger og intensjoner. Av plasshensyn vil den følgende nærlesningen hovedsakelig fokusere på de tiltalte og representantene fra øvrigheten.

Blant de fem tiltalte som undersøkes i denne studien finner vi to kvinner og tre menn. Typisk nok er informasjonen som gis om de tiltalte varierende, og tynnere for den eldste saken fra 1595 fra Rogaland som omhandler Guri Lappesyls.⁸ Her beskriver

det korte referatet fra saken at Guri «war berychtet for trolldom oc anden forfengelige signelse oc spaadom» og lister en rekke ulike praksiser hun her var kjent for som vi vil komme tilbake til (Prosess nr. 639). Vi forstår imidlertid at hun må ha vært både aktiv og kjent i sitt lokalmiljø for sine helbredende kunnskaper og praksis. Referatet fra saken informerer også om at «hun læste trolldolck»⁹ og leste over dem som var syke og plaget. Dette må vi anta dreier seg om to ulike typer 'lesninger'. Å lese en trollbok betyr lesing i ordets rette forstand, mens lesing over syke ikke nødvendigvis innebærer det skrevne ord, men kunne omfatte resitering av formles og bønner fra minnet. Om Guri faktisk kunne lese må dette sies å være mer uvanlig enn vanlig for tiden. Hvor gammel hun var og hvorvidt hun var gift eller alene gis det ingen informasjon om, men vi kan anta at kallenavnet hennes peker mot en samisk herkomst. I Torkell Maulands referat av saken er hun ført fram for domkapitlet i Stavanger og «var vel helst fraa byen» (1911:6).

Anne Svendsdatter, den andre kvinnen i dette materialet, ble ført fram for Stavanger Rådstue den 16. juli 1639 for leiermål fordi hun «haffuer. hafft omgiengellse. medt Hellmech Skreder» og fått barn med ham (Prosess nr. 360). Hellmech Skreder krever å få overta dette barnet fra Anne. For vårt anliggende her er det interessant at det blir viet en del plass i rettprotokollen til å avdekke forholdene rundt en trolldomsbok som Anne Svendsdatters mann hadde hatt og som Hellmech skal ha stjålet. Denne boken vil Anne ha tilbake. Fra dette forstår vi at Anne har vært gift, men muligens nå er enke, og at hun ikke kan være veldig

8. Guri omtales som både Guri, Guren og Gudrun i kildene. For enkelthetens skyld brukes Guri her.

9. I Anton Christen Bangs *Norske Hexeformularer* fra 1901 er han i tvil om hva dette begrepet/ ordet viser til og er ikke overbevist om at det betegner en bok. Takk til en av de anonyme fagfellene som gjorde meg oppmerksom på dette.

gammel fordi hun nylig har fått et barn. Det er lite som tyder på at Anne selv praktiserer som signekone eller driver annen form for sykdomshelbredelse. Snarere er det Hellmech Skreder som virker å være kyndig på feltet og som skal ha laget en «drich han berede medt de spansche fluer till Anne Daniells dater», samt lest i trollboken for Anne (Prosess 360). Dette indikerer at Anne selv ikke kan lese og at hun dermed heller ikke har hatt muligheten til å bruke boken fordi den har vært i Hellmechs besittelse. Før vi går videre til de tre mennene i prosessmaterialet skal vi dvele litt mer ved disse to kvinnene.

At to av fem svartebokseiere i materialet er kvinner er svært interessant. I de studiene jeg har foretatt av de norske svartebøkene har det vært svært vanskelig å få øye på kvinnene og å knytte dem enten som skrivere av svartebøker eller som eiere. I de få tilfellene hvor kildene selv avslører hvem som skrev bøkene er disse utelukkende menn (Ohrvik 2018:47-50). Unntaksvis dukker kvinner opp som eiere av bøker, men da først og fremst mye senere, i siste halvdel av 1800-tallet, hvor bøkene for stadig flere har fått en antikvarisk interesse. Kvinnene har da gjerne «arvet boken av sin far» (Ohrvik 2012: 204, 227, 228) eller har 'oppdaget' boken som del av en boksamling de har arvet (Ohrvik 2012:198) og navngis i proveniensopplysningene knyttet til manuskriptene fordi eller idet de avleverer dem til biblioteker og arkiver. I de 51 svartebøkene jeg studerte i min doktorgradsavhandling var det kun én identifisert kvinnelig eier som vi muligens kan anta at hadde andre enn antikvariske interesser for sitt svartebokseierskap uten at vi kan vite det sikkert. I Ms 8 641 fra Nasjonalbibliotekets samling, en svartebok fra Nordfjordeid som kan dateres til siste

halvdel av 1700-tallet, finner vi «Skaffer-Anne», en kvinne som hadde arvet sin svartebok etter sin mann, Erik Myklebust som også gikk under navnet «Skaffer-Erik». Etter Skaffer-Anne var det minst to eiere til av boken, H. Kaldhal og Dr. Hans Reusch, før den ble en del av Universitetsbibliotekets samling (Ohrvik 2012:229-230).¹⁰

Om vi ser lengre tilbake i tid er kildene til kvinnelig svarteboksbruk- og eierskap enda tynnere. Anton Christen Bang nevner i *Norske Hexeformularer* fra 1901 en sak fra 1750 dokumentert i Christianias tukthusakter om en kvinnelig omstreiferske som het Elen Hansdatter fra Värmland hvor en svartebok hadde blitt konfiskert da hun ble innsatt i tukthuset. Elen ble beskrevet å «i længere Tid at have flakket om mellem Kristiania og Sverige og øvet sine Kunster» (her etter Bang 1901:xiv). I forhøret hadde hun oppgitt å ha fått boken fra bonden Johannes på gården Tonneberg i Høland som ikke ønsket å beholde den lenger «saasom den fordøier alt, hvad han haver» (ibid:xv). Fordi det hører med til unntaket å finne aktive kvinnelige svartebokseiere i denne perioden hører dette eksempelet med til de viktige 'snittflatene' som Amundsen peker på, det «uvanlige, det som stikker seg ut fra det normale» (Amundsen 1999:67-69), som avviker fra hva vi forventer å finne og derfor bør gis spesiell oppmerksomhet. Og når vi finner to kvinnelige svartebokseiere i prosessmaterialet forteller det oss videre at den antatte kjønnsmessige fordelingen i eierskap til disse bøkene nok er mer kompleks enn tidligere antatt. På tross av et svært lite utvalg er de likevel ikke lenger unntak.

Av de tre mennene som har fått sine bøker konfiskert virker to å være godt bevandret i bruken av dem og beskrives som aktive signere og eller trollmenn. Den tredje

10. Kallenavnet på ekteparet indikerer at de kan ha drevet med losjerende virksomhet.

er mer usikker, men konteksten til saken tilsier at også han var en aktiv signer. Saken mot Peder Johansen Svenske holdes på Aker tingstue mellom 14. januar og 4. mars 1620. I protokollen som på dette punkt er noe ufullstendig, identifiseres han som «[]nløssgiennger naff [] er Jehannssen» (Prosess 40), noe som indikerer at Johansen var løsgjenger. Han er brakt for retten «for adskillige throlldoms bøger och kaannster» (Prosess 40), som videre forteller oss at han ikke bare eide flere svartebøker, men også var en aktiv bruker av dem. Rettsaken mot ham dreier seg dermed om å dokumentere hans mangslungne «throlldoms och onndskabs bedriff» gjennom en rekke vitner som forteller om feilbehandlinger og forgjørelse. At vitnemålene om angivelige 'feilslåtte' behandlinger er såpass mange i saken forteller oss at Peder er en aktiv sykdomsbehandler og at det faktiske antallet pasienter han har behandlet nok er atskillig større. Alderen eller hans sivile status forblir ukjent i referatene, men hans kallenavn «Svenske» som oppgis etter hans juridiske navn røper at han kommer fra Sverige og har et talemål som vitner om det. At bopæl ikke oppgis skyldes nok at han anses som løsgjenger, og fra vitnene beskrives behandlinger han har gjort i både Bergum (mulig sted nord-øst for dagens Oslo), Bogstad (syd-vest for dagens Oslo), og Bragernes (dagens Drammensområde). Hva som er helt sikkert er at Peder er en aktiv bruker av svartebøkernes kunnskap, og fordi han verdsetter bøkene har han derfor skaffet seg flere av dem.

Den 26. juli 1624 ble Christoffer Lauritsen ført for retten i Rakkestad stevnestue i Enebakk sogn. Her blir han anklaget «for adsckillige w-seduanlige bøger, och sextenn wndersckedlige signetter, wdj træ och hornn wdgraffuen, som hos hannom (der hand bleff paagreben) ehr befunden»

(Prosess 43). Etter fem uker i fangenskap, hvor han også gjennomgikk pinlige avhør, falt dommen mot ham 25. august samme sted. Da hadde anklagepunktene hans økt i omfang, og ikke bare ble han dømt for å ha hatt atskillige usedvanlige bøker og seksten signetter utskjært i tre og horn, men også for å ha bekjent seg til djevelen, hatt en apostel ved navn Asmodtalis, og for å ha ridd til Filefjell to ganger, den første gangen på en bukk og den andre gangen på en sau. Christoffer Lauritsen hadde også blitt merket av Fanden med en klo og hadde fremvist retten merket som var plassert på venstre lår, noe over kneet. Da han hadde besøkt Filefjell hadde han også måttet gi fanden seks ost som tilskudd. I avhørene av Lauritsen navngir han også fem andre menn og én kvinne som han hadde truffet på Filefjell. Etter det første rettsmøtet i Rakkestad skulle altså tiltalelisten mot ham bli atskillig mer omfattende og alvorlig.

I likhet med Peder Johansen Svenske er også Christoffer Lauritsen omreisende «som ingenn vaning haffde medens om reigste och sig paa wnderscheidlige steder vdi throlldoms bedreff med des anndenn vtlibørliche daad loed befinne». Lauritsen var også «barnfødt wdj Schaanne j Helssingborrigh» (Prosess 43), da et dansk-norsk landområde som først ble avgitt til Sverige ved Freden i Roskilde i 1660 som del av sluttforhandlinger etter Karl Gustav-krigene. Etter at dødsdom ble avsagt og eiendelene hans beslaglagt fantes det noe pengeverdier igjen etter Lauritsen som etter regelen skulle tilfalle kronen. I lensregnskapene får vi vite at Lauritsen hadde 16 slette daler og seks små sølvskjeer som ble verdivurdert av gullsmeden, og basert på disse midlene ble skarpretteren betalt 5 dr. og oppholdet i fengselet kompensert med 2 ½ dr. mens resten ble gitt kronen. Hvor gammel Lauritsen var, og hvilken sivilstatus han

hadde får vi ingen opplysninger om i rettsreferatene.

Den siste svartebokseieren vi behandler her er Oluff Nordhus som den 2. desember 1630 ble innstevnet for Hausken skipreide skibredsting fordi han eide en signe bok. Det er lite vi får vite om Nordhus, men gjennom indirekte opplysninger skjønner vi at Nordhus har minst to barn for det er i tilknytning til «hans Eldste söns Siugdom» at en mulig bruk av signeboken blir diskutert. Utgangspunktet for at signeboken ble funnet var at boken hadde falt fra ham i en kranjel han hadde hatt med en mannlig slektning. Interessant nok oppgir Torkell Mauland i sin gjennomgang av trolldomsaker fra Rogaland fra 1911 at Nordhus «hadde ord fyr aa vera ein kranclar» (1911:35). Hvilke kilder han har som understøtter denne beskrivelsen fremgår imidlertid ikke.

Kunnskap under press

Utvalget av saker for denne studien er kvalifisert, som tidligere nevnt, gjennom forekomsten av svartebøker i dem. Svartebøkene får under disse rettsakene oppmerksomhet av retten på ulike måter gjennom måten de blir omtalt. De blir gitt navn og dermed begrepsfestet, innholdet i bøkene blir til dels beskrevet og vurdert, og ikke minst knyttes de til en praktisering av kunnskap. Disse elementene vil jeg i det følgende forsøke å hente frem fra materialet. I noen tilfeller kommer de tiltaltes egne beskrivelser og karakteristikker av kunnskapen frem, i andre sammenhenger er det rettens fortolkninger og karakteristikker som kommer til uttrykk. Å forstå hvordan aktørene omtaler kunnskapen blir dermed et bidrag til å forstå hvordan den «kan ha blitt tolket og forstått»

(Amundsen 1999:56), og kan gi grunnlag for å si noe om de epistemologiske posisjonene som rettsakene var en arena for og på hvilken måte kunnskapen ble satt under press.

Å kalle bøkene som dukker opp i rettsakene for svartebok er anakronistisk. Fra 1700-tallet og fremover blir manuskripter som faller inn under denne kategorien titulert som både «Svartebog», «Cyprianus» og «Kunstbog» i Norge – noen ganger med flere betegnelser i en og samme bok (Ohrvik 2012). I de ytterst få bevarte manuskriptene som har eldre dateringer mangler forsider, så vi kan ikke være like sikre på hvilke betegnelser eller titler skriverne ga bøkene – om noen.¹¹ I rettsakene gis de andre betegnelser og det er disse samt beskrivelsen av innholdet i dem, kunnskapen de formidler, som identifiserer dem. På tross av manglende dokumentasjon av svarteboksbetegnelsen i eldre manuskripter vil betegnelsen likevel benyttes her som en sjangerreferanse. Det er nemlig liten tvil om at innholdet i bøkene, slik dette blir beskrevet, sammenfaller med svarteboksjangeren..

I tre av sakene benyttes henholdsvis betegnelsene «Trolldolck» (Prosess 639), «throlldbogh» (Prosess 360) og «throlldombs bøger» (Prosess 40). I saken mot Oluff Nordhus omtales boken hans som «en Signebog» (Prosess 259) mens i saken mot Christoffer Lauritsen gis de mange beslaglagte bøkene hans kun beskrivelsen «w-seduanlige bøger» (Prosess 43). I fire av sakene ser det ut til at betegnelsen av bøkene er gitt av retten. Kun i saken mot Anne Svendsdatter er betegnelsen gitt av tiltalte eller andre impliserte. Anne kom i kranjel med Hellmech blant annet fordi «hun wille haffue henndes mands bøger igien. besøn-

11. Dette gjelder også for det eldste manuskriptet vi har bevart, Vinjeboken, som har fått sitt navn etter stedet den ble funnet, som kan dateres til ca. 1480. I manuskriptet, som etter alt å dømme kun mangler to sider gjelder dette nettopp bokens første side, se Garstein 1993:14.

derligh. en bogh hand haffde sagt for hennde at werre enn trolldt bogh. och haffde leest der i for hende» (Prosess 360). Både 'trollbok' og 'signebok' er benevnelser som for myndighetene henviste til kriminaliserte kunnskaper og praksiser som ved loven var forbudt og som retten var påbudt å straffeforfølge (se nedenfor). Rettens oppgave kan vi dermed anta var å avdekke på den ene siden omfanget av ulovlig innhold i bøkene og om eller hvor mye de anklagede hadde benyttet seg av denne. Dette var også tilfellet med Christoffer Lauritsens «w-seduanlige bøger» som begrepsmessig pekte på bøker som plasserte seg utenfor kategorien av alminnelige bøker. I første omgang indikerer benevnelsene at retten har en viss sjangerforståelse til bøkene som er konfiskert.

Trolldomsbøkene innhold detaljeres i forskjellig grad. I det korte referatet fra Guri Lappesyls sak settes hennes kunnskap og praksis i direkte sammenheng med trolldomsboken: «Hun læste trolbolck. hun kunde læse for quinder som pines met barnn, at de mate snarlige føde, item for dem som war forgiordt, for wræde, for smaa trolde, for tofftekalfue,» (Prosess 639). Referatet beskriver på den ene siden et typisk kunnskapsinnhold fra en svartebok slik vi kjenner dem, og det beskriver samtidig en typisk praksis av en signekone – de to blir i referatet ett og det samme. Tilsvarende skulle Oluff Nordhus' «Signebog (...) werre goed for hans Eldste söns Siugdom och leste den for hannem» (Prosess 259). I Anne Svendsdatters sak finner vi også en direkte sammenkobling mellom 'throlldbogh' og helbrederpraksis, og i denne saken er det Anne selv som beskriver bokens innhold. Hennes mann hadde arvet boken fra sin far, gamle Hans Badscherdt «och befindes der wdi atschielige leligh[.] och læge konst. saauellsom lesningh for siugh domme, och andet» (Prosess 360). Selv om

Anne er den eneste av de anklagede her som selv benevner boken en 'throlldbogh' blir kunnskapen i boken beskrevet som lege-kunst. Vi kan dermed anta at Anne ikke har benyttet benevnelsen for å legge vekt på bokens kriminaliserte innhold. I saken hennes er det Hellmech som er den som praktiserer kunnskap basert på boken og Anne forklarer at han «haffde leest der i for hennde, huor medt hand haffde loket hendes hierte fra hende» (Prosess 360). Det er dermed resultatet av å bruke bokens kunnskaper Anne får frem i retten, og som hun vitner om effektene av. Fordi Hellmech har brukt det Anne antyder er en kjærlighetsformel fra boken har han fått henne vendt til ham og Anne har vært tilsynelatende maktesløs i dette.

Saken mot Peder Johansen Svenske er rik på beskrivelser av hans helbrederpraksis og det foretas også flere koblinger mellom kunnskapene hans og kunnskapen i bøkene hans. Innledningsvis i saken svarte Peder selv for bøkene og sine kunster og mente «at det vaar icke saa illde giordt at forskaffe tiuffue tilbage igienn, med det som dj haffde staaidt, omb huillckid hans bøger videre ombformelder» (Prosess 40). Hvorfor Peder valgte å beskrive akkurat denne kunnskapen i bøkene, og om det var ment som skryt av innholdet deres vet vi ikke. Å kunne gjendrive tyvgods og å identifisere tyver er uansett typiske oppskrifter også for de senere svartebøkene (Ohrvik 2012:195–254; Ohrvik 2021:193–194).

Det er verdt å påpeke her at det innholdet som blir knyttet til bøkene til de tiltalte samt omstendighetene rundt gir oss en klar pekepinn på at det nettopp er de norske (eller Skandinaviske) *håndskrevne* svartebøkene det refereres til. I utgangspunktet kan vi ikke utelukke at bøkene kunne være trykte siden kildene ikke opplyser oss om hvilken form de hadde. I europeisk sammenheng sirkulerte trykte grimoarer – som

kan regnes som den europeiske sjangeren av disse bøkene – i hele den tidlige moderne perioden (Davies 2009:61–84) og disse bøkene hadde helt klare innholdsmessige paralleller.¹² Basert på det som er bevart i norske arkiver er det imidlertid få spor av trykte grimoarer. Folk kan selvsagt ha eid utenlandske eksemplarer selv om regionale studier av inventarlistene over hvilke bøker folk eide ikke tyder på dette (se Dahl 2011 og Fet 1995). Den første danskspråklige svarteboken vi vet om i dansk-norsk kontekst ble heller ikke trykket før den første lettelsen av trykkesensuren under Johann Friedrich Struensee i 1771 (Ohrvik 2018: 37–44). Heller ikke etter dette ser trykte svartebøker ut til å ha blitt noen nevneverdig suksess i Norge, snarere kan det se ut til at nettopp bøkene som *håndskrifter* kan ha tilført dem spesielle kvaliteter for dem som eide dem.

I saken mot Peder nevnes også et tilfelle der han var ute etter brystmelk fra Ragnild Houge som han ønsket å «giøre hølle plaster till att drage hede aff ørenn med» (Prosess 40). Mickell Christensenn, som utfra kildene kan ha vært slottsfogd ved Akershus, spurte Peder ut om hvor han hadde belegget for denne typen behandling – «vdj huilcke legebøger det kunde findis» (Prosess 40). Denne dialogen er interessant av flere grunner. Mickell Christensenn stiller Peder et tilsynelatende åpent spørsmål om hvilke legebøker han hentet kunnskapen til behandlingen sin fra og henviser på den måten til en tilsynelatende akseptert kunnskapskilde. For Peder er dette utvilsomt «vdj de bøger som Mickell haffuer taget i fra hanom» (Prosess 40). Mickell Christensenn

får dermed Peder til å peke på kunnskapskilden sin som Peder kanskje først og fremst oppfatter nettopp som en legebok. Retten på sin side har imidlertid fått den tiltalte til å innrømme bruken av en boklig kunnskap som allerede er gitt betegnelsen 'throlldombs bøger' da Peder ble tiltalt, og som per definisjon er kriminalisert. Om dette ble satt opp som en 'felle' for Peder vet vi ikke, men uansett får retten med dette en innrømmelse fra Peder om hvor kunnskapen hans stammer fra.

At Peder insisterte på at bøkene inneholdt kunnskap om helbredelse av sykdom understrekes av en annen passus mellom ham og Mickell Christensenn litt senere i rettsaken. Blant flere vitner som fortalte om feilslåtte behandlinger fra den tiltalte berettet Kiestenn Jeppis datter at Peder hadde behandlet mannen hennes Jens Niellssenn som hadde ligget syk en tid med en drikk han hadde tilberedt. Drikken hadde ikke hatt den ønskede virkningen og mannen hadde i samme stund blitt forbitret og avsindig og siden vært sengeliggende:

Da tillspurde Mickell Christensenn hanom huor aff hand same drick haffde beridt, huor till hand suarede dend at verre giordt aff mattrumb, rusmarin, salluie, kruusemynter, pollej, och enn hallff kande winn, huilckenn lægedomb och skulle findis vdj bøger som Mickell haffuer tagid i fra hanom (Prosess 40).

Urte-drikken Peder hadde tilberedt for Jens Niellssenn beskriver han som en legedom. En lignende 'lege drick' hadde han også gitt

12. En åpenbart interessant komparativ studie ville vært å sammenligne konfiskerte bøker i trolldomsprosesser på tvers av land i Europa. Hvilke bøker de anklagede ble knyttet til, hvordan bøkene ble beskrevet og hvilken rolle de eventuelt hadde ville kunne gi oss nyttige innsikter om hvilke holdninger rettsinstansene hadde til denne kunnskapen og hvilke vilkår den hadde. For denne studien – som setter søkelys på nærlesningens metodologi i noen utvalgte kilder – er det dessverre ikke rom for en slik undersøkelse.

Lauridtz Deellinn som fjorten dager etter hadde dødd, angivelig som resultat av drikken. Peders sykdomsbehandling blir som vi ser satt under sterkt press i saken mot ham. Mens han selv henviser til kunnskapen sin som del av legebøker, som legedom, og som legedrikk, antyder tingsvitnene at han har hatt onde hensikter, vært hevngjerrig og forgjort folk og fe.

Referatet fra saken mot Christoffer Lauritsen er svært tynn på referanser til svartebøkene eller den tiltalte kunnskapspraksis. Ganske raskt dreier referatet – naturlig nok – mot de elementene som tydeligst viste til ham som en trollmann. Han innrømmer skyld i å ha forsverget seg til djevelen, hatt en apostel som het Asmodtalis, at han hadde ridd på både en bukk og en sau gjennom luften til Filefjell på sabbat, han var blitt merket av djevelen selv og han navngir en rekke andre personer som også hadde vært på sabbat med ham. Kun helt innledningsvis kan vi lese at dommen er falt over ham «for adskillige w-seduanlige bøger, och sextenn wndersckedlige signetter, wdi træ och horn wdgraffuenn, som hos hannom (der hand bleff paagreben) ehr befunden,» (Prosess 43). Når beslagleggelsen foretas er Christoffer Lauritsen allerede under mistanke for, eller det går rykter om hans ulovlige bedrifter uten at vi får vite i hva. Både bøkene og signettene blir i referatet stående som 'materielle bevis' eller pekere mot de lovbrudd han senere avsløres å ha begått. Kan hende har Christoffer Lauritsen praktisert sykdomsbehandling, kanskje til og med i stor stil med tanke på at han hadde flere eksemplarer av sine usedvanlige bøker, men det får vi ikke vite.

Straff ved eierskap og bruk av svartebøker

I det tredje og siste stoppet i denne nærlesningen av trolldomssakene skal vi se på utfallet av dem. Spørsmålet er om et eier-

skap til en svartebok står sentralt i sakene og hvordan bruk av svartebøker dømmes i de norske trolldomsprosessene. Rettsakene som her er nærlest har vært et møtested hvor ulike forestillinger og tolkninger av hendelser har blitt diskutert og vurdert. Det har dermed ikke vært «fortellingen om det som skjedde» vi har fått innblikk i, men resultatet av disse forhandlingene (sml. Amundsen 1999:64). Det mest konkrete resultatet av disse forhandlingene kan sies å være dommen som ble gitt de tiltalte.

Av de fem sakene vi behandler her finner én sak sted i 1595 mens de fire andre i perioden fra 1620 til 1639. Juridisk sett betyr det at saken mot Guri Lappesyls i tidligere Rogaland forholdt seg til den innskjerpende forordningen av 1584 gjeldene for Bergenhus og Stavanger len hvor signeri skulle straffes med døden. Loven fikk gyldighet over hele Norge fra 1593 og kjennetegnes særlig ved at den sidestiller signeri med maleficium (skadevoldende trolldom) som gis dødsstraff:

at gjøre saadanne forargelige ukristelige middel, enten med kors, signelse, læsning, og anden, saadan ugudelig og ukristelig handel, da at skulle lade dennom, som befindes enten at søge og bruge eller at gjøre saadan ukristelig handel, straffes paa livet uden al naade» (her etter Næss 1981:79).

Denne skjerpende bestemmelsen i lovverket gjeldene for Norge har blitt regnet som en av de strengeste i Europa på denne tiden. Som Gunnar Knutsen påpeker, dreier det juridiske fokuset i denne lovgivningen fra magiens skade til den magiske praksisen i seg selv – og det ukristelige og ugudelige ved alle slike former for handlinger (Knutsen 1998:41).

På tross av det svært korte referatet fra

FIGUR 1: Forordningen av 1584 kom etter initiativ fra biskopen i Stavanger, Jørgen Eriksson (1535–1604). Foto:

Peter Reimers – Nordens kalender 1937.

Wikimedia Commons.

rettsaken er det liten tvil om at Guri Lappesyl ble ansett som både trollkvinne og signer. Beskrivelsen av kunnskapene hennes på dette feltet vitner om at retten hadde etablert omfanget av praksisen hennes og at det må ha vært flere som hadde benyttet tjenestene hennes. Kan hende hadde det vært vitner i rettsaken som hadde bekreftet dette, men det vet vi ikke. Det vi imidlertid kan utgå fra er at beskrivelsen av hva hun hadde gjort, hennes egen demonstrasjon av kunnskapen sin og hva hun dermed ble ansett som kunne ha medført dødsstraff etter den innskjerpende forordningen av 1584. Likevel får hun ikke dødsstraff, men «bleff foruist lhenet» (Prosess 639). Forvisning var selvsagt en alvorlig dom for dem uten midler og kontakter, men må i denne sammenhengen likevel ansees som en mild reaksjon på de forholdene som hadde blitt avdekket. Vi må derfor anta at domkapitlet har funnet formidlende omstendigheter i saken og dømt deretter. At hun eide og leste

fra en 'troldbolck' er som vi vet spesifikt nevnt i saken, men hvor sentral boken var for praksisen hennes og hvilken betydning den får i saken får vi ikke vite.

De andre sakene forholdt seg juridisk til Christian IVs dansknorske forordning av 1617 «Om Troldfolk og Deris Medvidere», et lovverk som for første gang reflekterte den teoretiske læren om demonene, deres vesen og effekter, kalt demonologien (se figur 2). Gjennom middelalderen hadde den demonologiske lære sakte, men sikkert utviklet seg blant europeiske intellektuelle som på grunnleggende vis forsøkte å forstå Djevelens plass og makt i verden. Da hekseforfølgelsene startet, var den demonologiske lære godt utviklet og ideene om hvordan Djevelen virket i verden etablert: djevelen virket gjennom menneskene (se f.eks. Clark 1999; Gilje 2002; Kallestrup 2025). Nettopp derfor ble det i den nye trolldomsforordningen viktig å identifisere disse menneskene og avdekke at de sto i ledetog med Djevelen og hadde inngått en pakt med ham: «Hvis rette troldfolk belangis er, som med diefvelen sig bebundet hafver eller med hannom omgaais (...) skal straffis paa deris hals uden ald naade» (trolldomsforordningen). I den nye forordningen var det dermed ikke lenger hvilken skade trolldommen gjorde, men dens opprinnelse som ble viktig å avdekke. Mens den nye forordningen knyttet rette trollfolk i forbund med djevelen som den demonologiske lære hadde etablert, modifiserte den samtidig forordningene fra 1584/ 1593 som gjaldt for Norge og som hadde satt dødsstraff for signeri. I den nye loven skulle signeri straffes med forvisning fra kongens riker og land og tap av boslodd. For det dansk-norske riket som helhet ble imidlertid loven kraftig utvidet gjennom kriminaliseringen av diabolisme, signeri og bruk av signeri (Næss 1981:82).

Anne Svendsdatter, den andre tiltalte kvinnen i materialet vårt får også en forvis-

FIGUR 2:
Trolldomsforordningen av
1617. Foto: Arkivverket.

ningsdom som et resultat av «henndes forargelige leffnet» (Prosess 360). I dommen som ble utsagt 16. juli 1639 «bepligter Anne Suendtsdatter sigh at schall rømme Stawangers bye jndenn maanisdagh her epther. Eller at strafes paa henndes hallss om hun der epter her i mieninghedenn befindes» (Prosess 360). At straffen hennes øker til dødsstraff ved hals-hugging om hun ikke rømmer byen innen angitt tid viser alvorlighetsgraden i dommen. Likevel er saken noe forvirrende å lese. Anne er stevnet for retten for leiermål, slagsmål og skjellsord med Hellmeck Skreder, forhold som tilsynelatende har lite å gjøre med trolldomspraksis. Det er først under sakens gang at vi får vite at Anne ønsket å få tilbake sin manns bøker og særlig en trolldomsbok. Det er Hellmeck Skreder som har tatt boken, og som angivelig skal ha laget en drikk ved hjelp av en oppskrift i boken og dermed synes å være den som har praktisert kunnskap hentet fra boken. Leiermål ble oftest straffet med bøter og offentlig skrifte, mens straffen Anne

mottok må i det minste være influert av elementene som kom frem under saken og som ble satt i sammenheng med og tolket som trolldom, selv om hennes del i disse ikke kommer klart frem.

I saken mot Oluff Nordhus fra Hausken skipreide i Rogaland kan vi lese i tingboksreferatet at Oluff forklarte «sig huerchen at kand lesse eller schriffue noegen schriff, vden kiende noegen Bogstaffuer, derfor ey At haffue brugt den till noegen Guds naffns Misbrugh» (Prosess 259). At Nordhus hevdet å verken kunne lese eller skrive kan ha virket formidlende på en straffeutmåling i saken, men utfallet av denne kjenner vi ikke. Referatet avslutter med å oppgi tidspunkt for nytt rettsmøte som er satt opp den påfølgende tirsdagen på Stavanger rådsstue i «Laughmandends Neruerrelse» (Prosess 259) uten at dette møtet er referert, eller det gis bekreftelse på at det ble gjennomført. I Torkell Maulands studie av Roglandsakene oppgir han at Nordhus ble dømt i 1633 til å

betale en bot på syv daler for å ha hatt boken (1911:35). Denne dommen finnes imidlertid ikke i tingboken for 1633 og det er uklart hvilke kilder Mauland har for denne opplysningen. Om vi støtter oss til denne opplysningen forteller det oss imidlertid at selv om retten nok mente at det å eie en slik bok kunne føre til misbruk av Guds navn, må det at Nordhus hevdet å være praktisk analfabet vært formidlende omstendigheter for retten. Det kan muligens hende at boten også er en reaksjon på at Nordhus har benyttet seg av signeri, trolig gjennom den navngitte 'M. Baldtzerr' som leste for Nordhus syke sønn.

I saken mot Peder Johansen Svenske gir tingbokreferatet fra saken en detaljert beskrivelse av hans ulike bedrifter, men vi har ingen endelig dom. Her mangler sannsynligvis ytterligere dokumenter, og det er vanskelig å se at den tiltalte kunne ha gått fri av anklagene. En rekke vitneutsagn er referert i protokollen som forteller om behandlinger Peder Johansen Svenske har utført som har gått galt, om onde ord han skal ha ytret og mulige forbannelser han skal ha kastet over mennesker. Han blir på denne måten knyttet til flere uheldige hendelser og dødsfall. Noen av forholdene innrømmer Peder, andre er han mer tilbakeholden med. På spørsmål om hvor han hadde fått tak i trolldomsbøkene som ble funnet i hans eie ville han ikke røpe dette. At det også ble beslaglagt en spiker som skal ha vært slått gjennom hodet til en straffedømt vitner om at Peder også omgir seg med kjente rekvisitter fra magisk praksis. Referatene fra saken skildrer en svært aktiv helbreder som tok bruk av klassisk svartebokkunnskap der både magiske elementer, urter og ritualer ble benyttet for å oppnå ønsket resultat.

Av sakene vi har behandlet her er det kun i saken mot Christoffer Lauritsen at

retten finner at den anklagede står i ledetog med Djevelen og har bekjent seg til ham. Dette ga dødsstraff etter loven, og den 26. juli 1624 så retten derfor ingen grunn til ikke å følge dette opp:

Haffuer wi derforre her om, icke anderledis wist for rette att dømme, end atterne Christoffer Lauritzønn jhoe pligtigenn bør, att reffses paa sitt lifff, wedt jildt, baal och brandt,: Och aldt hand guodtz (om hand nogett her eyendis) til høybete kong: maytt: att werre forbrutt effter lougenn (Prosess 43).

Som vi vet hadde Christoffer Lauritsen ingen bolig, men pengene han hadde ble, som vi kan lese av lensregnskapet, fordelt mellom betaling til skarpretteren i Oslo, til fengselet for «hanns kaast och vnderholdingn paa 5 vggers thiid» (Prosess 43) mens de resterende pengene tilfalt kronen. Vi vet fra saksreferatet at Christoffer Lauritsen ble utsatt for pinlige forhør «och wdj samme pinlige tilstand, haffuer bekiendt werett» (Prosess 43) og at dette ble utført etter at dødsdommen hans var gitt slik loven tilsa. Referatet av saken i lensregnskapet gir oss innblikk i en omfattende tilståelse som omfattet djevelpakt, at han hadde en diabolsk apostel (hjelper) som het Asmodtalis, at han var djevelmerket og hadde deltatt på sabbat ved hjelp av flyving gjennom luften. I tillegg navnga han en rekke andre menn fra hele Østlandsområdet som trollmenn og deltakere på sabbaten.¹³ Rikdommen i diabolske elementer i denne saken har fått Gunnar Knutsen til å karakterisere den som muligens «den mest velutviklede demonologiske tilståelsen» i samlingen av norske prosesser fra Østlandet (1998:131). Nettopp den demonologiske kompleksiteten i saken gjør det

13. Ut fra det bevarte prosessmaterialet vi har ser det ikke ut som ble etablert prosess mot noen av disse.

imidlertid vanskelig å se betydningen de 'w-seduanlige' bøkene vi her tolker som svartebøker kan ha hatt i sammenhengen. De blir nevnt kun innledningsvis blant hans konfiskerte eiendeler og dermed ansett som viktige. Like fullt bidrar de kanskje kun til å komplettere bildet av en aktiv trollmanns grove og 'udediske' bedrifter.

Historiens kunnskap og kunnskap i historien

Tanken bak denne studien har hele tiden vært dobbeltsidig. På den ene siden har jeg ønsket å demonstrere hvordan en nærlesning inspirert av Amundsen kan utføres gjennom å stille spørsmål, være detaljert, stoppe opp, fokusere på detaljer, forsøke å fange nyanse i teksten og samtidig se teksten i sin kontekst. Utvalget av tekster har ikke vært stort, men nettopp det har kanskje gitt muligheten til å forstå de som er lest bedre. Om dette understreker Amundsen at:

Om folkloristikkens arbeid med historiske kilder kan rammes av den samme kritikken om manglende representativitet, kan det altså også gjøres til en dyd. Folkloristikken – enten det er historisk eller nåtidig materiale vi snakker om – arbeider ofte med kulturelle ytringer som på en måte yter motstand mot enhver forestilling om de entydige utviklingslinjer, de overgripende prosesser, representativitetskrav og lovmessighetstenkning. Ved å trekke frem også det som har ligget utenfor allfarveien, i kulturens «snittflater», åpner man for det ultimate mangfold også i fortidens kulturelle virkelighet. Det blir i et folkloristisk perspektiv *historiens tale* (Amundsen 1999: 69).

I denne artikkelen har jeg vært interessert i å følge svartebøkene i noen trolldomspro-

sesser for å forstå hvordan de ble oppfattet av de involverte og hvilken rolle de spilte for de tiltalte og utfallet av sakene. Fordi svartebøkene i praksis er borte som kildekategori på 1600-tallet gir disse rettsakene verdifulle snittflater av innsyn i *historiens kunnskap* – i både forekomst, bruk og deres kontekst som kunnskapsbøker.

I denne nærlesningen har jeg vært på jakt etter hvordan begreper, forestillinger og holdninger knyttet til kunnskap har kommet til uttrykk nettopp for å kunne belyse *kunnskap i historien*. Et viktig første stopp har vært de tiltaltes bakgrunn og hvordan de som aktører ble beskrevet. På tross av til dels sparsomme opplysninger om de fem tiltalte finner vi likevel noen viktige kjennetegn som deles av noen av aktørene. To av de tiltalte, Guri Lappesyl og Peder Johansen Svenske identifiseres henholdsvis som signer og praktiserende trollmann. At Peder ikke blir betegnet som signer, men trollmann dreier muligens fokuset i retten fra signing til maleficium og øker alvorlighetsgraden. De mange vitnene som kunne fortelle om feilbehandlinger Peder skal ha utført styrker rettens sak i så måte. Christoffer Lauritsen er i referatene først og fremst en trollmann med grove og 'udediske' bedrifter på samvittigheten. Det som begynner med en tiltale om eierskap av svartebøker ender i andre og mer alvorlige lovbrudd og her ser det sistnevnte ut til å overskygge det faktum at han eide svartebøker. Oluff Nordhus og Anne Svendsdatter er begge først og fremst beskrevet som henholdsvis eier og assosiert med en svartebok, og som personer som åpenbart kjente til bøkens innhold, men ikke nødvendigvis selv praktiserte helbredelse eller brukte bøkene. Like fullt er selve bøkene knyttet til sykdomsbehandling utført av andre med tilgang til bøkene.

Det er når svartebøkene begrepsfestes og beskrives i retten at vi ser tydeligst hvordan

de tiltalte kunnskaper og kunnskapssyn blir satt under press. Betegnelsene signebok og trolldomsbok var begge kriminaliserte betegnelser som først og fremst gis av retten. Når innholdet i bøkene beskrives av de tiltalte, derimot, er det utelukkende beskrevet som kunnskap om sykdomsbehandling og blir aldri beskrevet som trolldom. Det er selvsagt i de tiltaltes interesse å fastholde bøkene som legehjelp, men uansett strategiske hensyn kommer det her ulike kunnskapssyn frem i dagen som i rettsalen konkurrerer om definisjonsmakten. Formidlet bøkene først og fremst 'trolldom' ment å skade andre, var de 'signebøker' med oppskrifter på hvit magi, eller var de legebøker til hjelp for syke? Utfallene av sakene representerer på mange måter svaret på disse spørsmålene selv om de fem sakene vi har sett på her ikke kan gi noe generelt bilde av hvordan straffeutmålingen var i denne typen saker. Vi finner domfellelser i alle sakene der dom er oppgitt og de representerer også spennet i ulike straffemidler. Dødsstraff er kun gitt én gang og da til en person hvis eierskapet til svartebøker muligens havnet i skyggen av det som i retten ble både mer omfattende og mer alvorlige lovbrudd.

Litteratur

- Alm, Ellen 2022. Trolldomsprosessenes kvantitative omfang i Trondhjems len 1575–1700. Empiriske utfordringer i møte med original- og sekundærkilder. *Heimen*, vol 59 (3), s. 184–98.
- Amundsen, Arne Bugge 1999. Historiens tale og talen i historien. I Anne Eriksen og Knut Aukrust (red.). *Kunnskap om kultur. Folkloristiske dialoger*. Oslo, Novus Forlag, s. 41–69.
- Bang, Anton Christen 1901. *Norske Hexeformularer og magiske Opskrifter*. Vol. 1. Kristiania, I Commission hos Jacob Dybwad. A. W. Brøggers Bogtrykkeri.
- Chartier, Roger 2014. *The Author's Hand and the Printer's Mind*. Cambridge, Polity.
- Clark, Stuart 1999. *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford, Oxford University Press.
- Cohn, Norman 1975. *Europe's Inner Demons. An Enquiry Inspired by the Great Witch-Hunt*. New York, Basic Books.
- Dahl, Gina 2011. Books in Early Modern Norway. *Library of the Written Words* 17. *The Handpress World* 11. Leiden, Brill.
- Davies, Owen 2009. *Grimoires. A History of Magic Books*. Oxford, Oxford University Press.
- Fet, Jostein 1995. *Lesande bønder*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Garstein, Oskar 1993. *Vinjeboka. Den eldste svartebok fra norsk middelalder*. Oslo, Solum.
- Gilje, Nils 2002. 'Djevelen står alltid bak'. Demonisering av folkelig magi på slutten av 1500-tallet. I Bjarte Askeland, Jan Fridthjof Bernt og David Roland Doublet (red.). *Erkjennelse og engasjement. Minneseminar for David Roland Doublet (1954–2000)*. Bergen, Fagboklaget, s. 93–107.
- Gilje, Nils 2019. *Hermeneutikk som metode. Ein historisk introduksjon*. Oslo, Samlaget.
- Green, Anna 2008. *Cultural History. Theory and History*. Basingstoke, Palgrave MacMillan.
- Kallestrup, Louise Nyholm 2025. *Construction of Witchcraft in Early Modern Denmark, 1536–1617*. London & New York, Routledge.
- Knutsen, Gunnar W. 1998. *Trolldomsprosessene på Østlandet. En kulturhistorisk undersøkelse*. Vol. nr 17. Oslo, Tingbokprosjektet.
- Knutsen, Gunnar W. 2005. Trolldomsprosessenes opphør i Skandinavia. *Historisk tidskrift*, vol 84 (4), s. 593–611.
- Levack, Brian P. 2016. *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. Fourth edition.

- London, Routledge, Taylor & Francis.
- Mauland, Torkell 1911. *Trolldom*. Kristiania, Cappelen.
- Næss, Hans Eyvind 1981. Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet. En retts- og sosialhistorisk undersøkelse. Avhandling (dr. philos), Universitetet i Oslo. Stavanger, H.E. Næss.
- Ohrvik, Ane 2012. Conceptualizing Knowledge in Early Modern Norway. A study of Paratexts in Norwegian Black Books. Oslo, Faculty of Humanities, University of Oslo.
- Ohrvik, Ane 2018. *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway. Conceptualizing Knowledge*. London, Palgrave Macmillan.
- Ohrvik, Ane 2021. 'In the Name of the 7 fatherless devils...'. Pain, Fear, Anger, and Revenge in Magical Practice. I Jürg Glauser og Pernille Hermann (red.). *Myth, Magic, and Memory in Early Scandinavian Narrative Culture. Studies in Honour of Stephen A. Mitchell*. Turnhout, Brepols, s. 185–200.
- Ohrvik, Ane 2024. What is close reading? An exploration of a methodology. *Rethinking History*, vol 28 (2), s. 238–260.
- Voltmer, Rita 2020. Demonology and the Relevance of the Witches. Confessions. I Julian Goodare, Rita Voltmer, and Liv Helene Willumsen (red.). *Demonology and Witch-Hunting in Early Modern Europe*. Abingdon, Routledge, s. 19–48.

Kilder

- MS 881, Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Norsk Folkeminnesamling, norske trolldomsprosesser nr. 40, 43, 259, 360 og 639.